

P R A M E N Y

K D Ě J I N Á M

Č E S K É H O

M Y Š L E N Í

7

L A D I S L A V T O N D L

P Ů L S T O L E T Í P O T Ě

P O H L E D Y N A P R O B L É M Y

S É M A N T I K Y A S É M I O T I K Y

V P O S L E D N Í C H

D E S Í T I L E T Í C H

Půl století poté

Pohledy na problémy sémantiky a sémiotiky v posledních desíletích

Ladislav Tondl

Recenzent:

prof. Bohumil Palek, DrSc.

Redakce Helena Petáková

Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2006

© Ladislav Tondl, 2006

ISBN 80-246-1207-0

ISBN 978-80-246-2556-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Prameny k dějinám českého myšlení

Více než půl století odděluje autora tohoto textu od doby, kdy se poprvé seznámil s tematikou sémantiky, sémiotiky a komunikace a začal si uvědomovat její význam. Před čtyřiceti lety dokončil svou první větší monografii o této tematice, která navazovala na přednášky a semináře pro lingvisty na Karlově univerzitě, byla však také jistou odezvou na ideologické zatracení této tematiky ideologií monopolní moci a vynuceného odchodu autora z univerzity v padesátých letech dvacátého století. V rozšířené verzi vyšla také v ruském překladu v Moskvě a v anglickém překladu v edici bostonské univerzity. V mezidobí prožil řadu dalších peripetií a po sovětské invazi další vynucený odchod, současně však mnoho sympatií a projevů kolegiální solidarity. (Produktem této solidarity byla i obě zahraniční vydání této monografie.) I když pracoval na několika dalších tematických okruzích, od zájmů o problémy sémantiky, interpretace, pochopení a porozumění, informačního transferu a dalších aspektů komunikace se vlastně nikdy příliš nevzdálil. Navíc pak tyto zájmy umožnily širší a často mnohem všestrannější přístup k problémům, které zdánlivě patřily do zcela odlišných tematických okruhů.

Širší interdisciplinární a mnohostranný přístup hrál důležitou úlohu ve vývoji informačních systémů pro projektové účely a zejména digitálního modelu terénu, třírozměrného kontinua nebo třírozměrných objektů. V tomto modelu byla integrována hlediska analytické geometrie, teorie informace a současně brána v úvahu nezbytná kompetence uživatele. Podobně také autorem navržená analýza otázek a jejich typů poukazovala na předpoklady tazatele, jeho ambice snížit původní neznalost nebo neurčitost, a to vždy ve vymezené problémové situaci. Také při řešení dalších vývojových úloh bylo potřebné brát v úvahu širší okruh souvislostí nebo, obrazně řečeno, usilovat o to, abychom v každé kapce vody viděli celý oceán. To platí zejména o tematice vědy, její orientaci a směřování, o vyjadřování jejích výsledků, o jejich přijetí, uznání a ospravedlnění včetně těch činností, které nazýváme aplikací znalostí.

Sémantika a především její začlenění do širších rámců sémiotiky mají také své pragmatické dimenze, především pak ohledy na znalostní a hodnotové vybavení uživatele znaků a znakových systémů. Zejména tyto aspekty mohly být využity a zhodnoceny ve studiích o dialogu, studiích o hodnotách a hodnocení, zejména pak v koncepcích posuzování techniky a hodnocení jejích dopadů. Také to, co nazýváme „znalostí“, není jen „znalostí něčeho“, ale vždy také „znalostí někoho“ a navíc hodnotou, která není jaksí samozřejmě přístupná komukoli nebo jakémukoli „anonymnímu příjemci“, ale přístupná dostatečně připraveným.

Problémy komunikace a její obsahové i významové orientace vždy přitahovaly pozornost a vyvolávaly řadu otázek i problémů. Již antičtí myslitelé se trápili nad otázkou, zda Kréťan Epimenides, který tvrdil, že všichni Kréťané jsou lháři, mluvil pravdu, nebo, jsa Kréťanem, lhal. Také G. Frege, jeden z průkopníků moderní matematiky si na konci devatenáctého století kladl otázku, v čem tkví rozdíl termínů „jitřenka“ (Morgenstern) a „večernice“ (Abendstern), když označují tutéž hvězdu. Antinomie „lháře“, tzv. paradoxy synonymních jmen a další drobné zákruty jsou jen malá zastavení na širokém proudu, který představuje vývoj komunikačních, jazykových a znakových systémů, jejich vlivů na osudy lidského rodu. Rozvoj informačních technologií, masových sdělovacích prostředků rozšířil dopady těchto vlivů, zejména ve sférách hodnotové orientace, sociálních vzorů a preferencí soudobé společnosti.

Tato studie se pokouší o pohled, a to s odstupem poloviny století, na problémové okruhy a témata, která lze pokládat za důležitá a citlivá i pro současnou situaci.

První kapitola s názvem „*Moje cesty k tematice komunikace, sémantiky a sémiotiky*“ podává přehled iniciativ, motivů i osobních vlivů, které vytvářely okruh autorových zájmů. Jsou uvedeny také přímé a osobní kontakty s řadou vynikajících osobností světové vědy.

Druhá kapitola s názvem „*Komunikace*“ analyzuje nejdůležitější prvky konceptuálního rámce, které umožňují vytvořit obecné schéma komunikace jako racionální činnosti, jako informačního transferu a přenosu zpráv a sdělení v čase a prostoru. Naznačuje také hlavní vztahy obsahu zpráv a toho, co se nazývá „univerzem rozpravy“ nebo „sémantickým prostorem“.

Třetí kapitola s názvem „*Účastníci komunikace a úloha jejich kompetence*“ věnuje hlavní pozornost souboru předpokladů účinné komunikace a tím i souboru nároků na to, co nazýváme kompetencí účastníka komunikace. Jde tedy o předpoklady účastníka komunikace akceptovat sdělení, porozumět mu, ocenit jeho relevanci, včlenit jej do svých znalostních fondů včetně schopnosti obsah sdělení odmítnout.

Čtvrtá kapitola má název „*Epistemologické dimenze komunikace a úloha alternativ*“. Poznávací aktivity člověka a komunikační činnosti mají některé shodné nebo velmi podobné vlastnosti. Nejde jen o nezbytné aplikace jazyka nebo jiných znakových systémů, ale také o některé rysy cílových orientací, zejména snah o zvýšení úrovně jistot, respektive snížení úrovně neurčitosti nebo nejistot.

Pátá kapitola s názvem „*Neverbální komunikace*“ vychází ze známé skutečnosti, že různé podoby chování, gesta a jiné prostředky nejen doplňují, ale také zvýrazňují některé projevy verbální komunikace. Zvláštní pozornost je věnována povaze a sémantickým funkcím grafické komunikace, kterou se autor zevrubněji zabýval v oblasti technického projektování.

Šestá kapitola má název „*Specifické užití a zneužití komunikace*“. Zabývá se tematikou, kterou v první polovině dvacátého století průkopníci tzv. obecné sémantiky nazývali také „magií slov“, tj. skutečností, že některým slovům, znakům nebo komplexům slov nebo znaků přiřazujeme entity různých světů, zejména pak světa aktuálního a světů kon-

struktivních, imaginárních apod. Tohoto „dvojího přiřazení“ využívají některé ideologie. Ani současná média nejsou příliš vzdálena od těchto prostředků nebo postupů.

Sedmá kapitola „*Komunikační funkce modelu*“ je věnována sémiotickým funkcím a předpokládaným dopadům modelu. Pro každý model je charakteristické, že vychází z relevantní části objektu, která kompetentnímu příjemci nebo uživateli modelu umožňuje vytvořit si dostatečný obraz modelu.

V osmé kapitole „*Je sémiotika kompetentní také pro komunikaci člověka s technickým artefaktem?*“ se na vazbě *technický artefakt – uživatel* zdůrazňuje nutnost zabývat se nejen rolí technického zařízení, ale také rolí člověka, nadaného kompetencí technické zařízení zvládat, dokonale ovládat s adekvátní znalostí a odpovědností, a rozumět jeho potřebám.

Kapitola I. Moje cesty k tematice komunikace, sémantiky a sémiotiky

Tradiční pohledy na cesty k určitým tematickým okruhům ve vědě a výzkumu obvykle zdůrazňují nepostradatelnou úlohu vnitřní vůle a stimulace, individuální předpoklady včetně osobního nadání, invenčních ambicí a plánů. Je zřejmé, že tyto nebo analogické předpoklady nelze ani pominout ani jakkoliv podcenit. Jejich uplatnění, jejich vztahy s faktickou proveditelností v daných podmínkách však v prvé řadě závisí na vnějších podmínkách, a to také podmínkách intelektuální a hodnotové povahy, na vztazích k důležitým podnětům a vůbec možnostech i schopnostech akceptovat a pochopit takové podněty. To v současné době zahrnuje také vztahy k důležitým iniciativám, k intelektuální i hodnotové stimulaci spojené s činností významných osobností, center a nepochybně také jistých intelektuálních sítí. Lze říci, že pro všechny významnější kroky ve vědě a výzkumu je podstatná souhra vnitřních předpokladů, zahrnujících také vůli k vlastnímu úsilí i vlastnímu hledání, a vnějších podmínek, důležitých podnětů, iniciativ a výzev.

Již v prvních letech svých vysokoškolských studií, tj. někdy v roce 1946, jsem v jednom z pražských knihkupectví zakoupil knihu H. R.

Walpol a s názvem *Semantics. The Nature of Words and their Meaning*, vydanou v roce 1941 v USA. (Šlo patrně o výprodej amerických knižních zásilek, které byly posílány ze Spojených států do Evropy bezprostředně po skončení druhé světové války jako intelektuální pomoc.) Kniha byla souhrnným přehledem tematiky, kterou se zabývala tzv. obecná sémantika, která studovala vliv slov, sílu slov a slovních souborů na názory a postoje příjemců, působení komunikačních procesů na tvorbu znalostí, orientace a chování účastníků těchto procesů. V tehdejších podmínkách panování důsledného vědeckého resortismu, kdy terén možných tematických okruhů byl poměrně přísně rozdělen podle zastaralých koncepcí klasifikace vědních oborů poplatných názorům devatenáctého století, šlo o tematiku obtížně uplatnitelnou. Tematické a problémové struktury založené na interdisciplinárních přístupech, na integraci různých znalostí a metodologických prostředků byly buď neznámé, nebo alespoň málo uznávané.

Do oblastí mých zájmů o tematiku komunikace a úlohy znakových systémů včetně jazyka hluboce zasáhly ideologické kampaně vedené totalitní ideologií spojenou s monopolní mocí v padesátých letech proti některým myšlenkovým proudům ve vědeckém myšlení, které přicházely s pronikavějšími inovacemi. K takovým proudům nepochybně patřily kybernetika, orientace na informační dimenze společenských procesů, moderní, tj. především matematická logika, která přirozeně nemohla uznávat slovní kombinatoriku zvanou „marxistická dialektická logika“, sémantika a sémiotika a řada novátorských koncepcí v přírodovědeckých oblastech. Jedna z těchto kampaní mě postihla osobně, znamenala, a to poměrně krátce po habilitaci, vyhazov z univerzity. Mým štěstím nepochybně bylo i to, že již koncem padesátých let se počal prosazovat názor o škodlivosti těchto kampaní (obvykle zabalovaný do hesel o škodlivosti tzv. kultu osobnosti), takže po ročním období „v prostředí dělnické třídy“ jsem se mohl vrátit k vědecké práci, avšak pouze v technických oblastech a se zákazem činnosti v humanitních oborech. S odstupem času mohu takovou izolaci hodnotit jako prospěšnou, a to nejen proto, že v humanitních oblastech dále působili a často i kralovali různí ideologové. Monopolní moc a s ní spojená ideologie ovšem nerady přiznávaly své chyby a omyly (a vůbec neuznávaly své zločiny).

Mým zájmům o problémy komunikace, vzájemného porozumění

a pochopení byly prospěšné dvě názorové orientace. První z nich byla spojena s kontakty na orientace lvovsko-varšavské školy a jejího čelného představitele T. Kotarbińského, s nímž jsem se nejen osobně setkal již v padesátých letech a jehož názory na úlohu jazyka ve vědě, na rozdíly pojmů „značit“ a „označovat“, na význam cílevědomě orientované činnosti, která může využít širokého spektra znalostí, jsem pokládal za velice podnětné. Pracovní kontakty se zdroji těchto iniciativ pokračovaly od padesátých let, vedly k mnoha pozváním, publikacím i důležitým iniciativám. Jednou z nich bylo pozvání T. Kotarbińského připravit objednaný referát k tematice filozofie techniky pro Filozofický kongres v roce 1968 ve Vídni. Druhou z těchto důležitých názorových orientací byly osobní i korespondenční kontakty se skupinou analytických filozofů a logiků, kterou startovala má korespondence s R. Carnapem, osobní kontakty s Y. Bar-Hillelem, K. Popperem, S. Körnerem, A. Tarským a řadou dalších. Výsledkem bylo několik vyžádaných referátů na kongresech a konferencích logiky, filozofie vědy a metodologie vědy v Jeruzalémě, v Amsterdamu aj. Také v tehdejšímu Rusku pracovaly a působily poměrně aktivní skupiny rozvíjející tyto orientace, zejména v Moskvě, Kyjevě a později v Oděse.

Šedesátá léta znamenala pro intelektuální a kulturní sféry nejen jisté uvolnění ze svěrací kazajky totalitní ideologie, ale také vlny nových iniciativ. I když jsem byl v druhé polovině padesátých let z filozofické fakulty vyhoštěn a ti, kteří se na tom podíleli, tam zůstávali, přivítal jsem pozvání mladší skupiny lingvistů, kterou reprezentoval B. Palek, k přednáškám a seminářům pro lingvistické obory, a to k tématu teoretické a logické sémantiky. Hlavním cílem bylo uvedení této tematiky v našich podmínkách. Využil jsem těchto možností také k vyjádření sympatií k autorům, přičemž právě tyto sympatie byly jedním z hlavních bodů zmíněné ideologické kampaně v padesátých letech, jejímž výsledkem bylo vynucené opuštění univerzity. Podklady k těmto lekcím byly zpracovány v monografii, kterou nakladatelství „Academia“ v Praze vydalo pod názvem *Problémy sémantiky*. Později byly rozšířené verze této monografie vydány také v Moskvě v ruštině, a to s podtitulem „pro vědecké knihovny“, a poté v angličtině v sérii filozofie vědy vydávané univerzitou v Bostonu, USA. Tato rozšíření již zahrnovala vlastní výsledky, mj. nástin sémantiky preferenčních postojů, studií o informačním ocenění vědeckých výsledků, kapitoc-